

ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Μηνάς Αγγελίδης

Ομότιμος Καθηγητής, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
angelimi763@gmail.com

Περίληψη

Ο τουρισμός έχει, αναμφίβολα, συμβάλει σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη και την πολιτιστική ανάδειξη πολλών ιστορικών πόλεων την τελευταία εκατονταετία. Συμβάλει όμως σήμερα στην κατεύθυνση μιας βιώσιμης ανάπτυξής τους; Το ερώτημα αυτό έχει σχετικά μεγαλύτερη σημασία για την Ελλάδα, η οποία διαθέτει πολύ μεγάλο αριθμό ιστορικών πόλεων με υψηλή πολιτιστική αξία. Ευλόγως, ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει αυτή η συζήτηση στην περίπτωση της Αθήνας. Η τελευταία και υποδέχεται πολύ μεγάλους αριθμούς τουριστών και εμπεριέχει πολύ υψηλό αριθμό επιμέρους ιστορικών τόπων, οι οποίοι πρέπει να προστατεύονται κατά προτεραιότητα.

Η εισήγηση: (α) Συζητά το ερώτημα που τέθηκε, με παράδειγμα την Αθήνα. Ειδικότερα, εξετάζει την οικονομική - κοινωνική - περιβαλλοντική «χωρητικότητα» των τουριστικών ιστορικών ζωνών πόλεων και εξάγει σχετικά συμπεράσματα, (β) Διατυπώνει τόσο γενικότερες προτάσεις για τον βιώσιμο χωρικό σχεδιασμό του τουρισμού σε ιστορικές ζώνες πόλεων όσο και ειδικότερες προτάσεις για τις ιστορικές ζώνες της Ελλάδας και ειδικότερα της Αθήνας.

Λέξεις κλειδιά: Τουρισμός, βιώσιμη ανάπτυξη, ιστορικές πόλεις, Αθήνα, Ευρωπαϊκή Ένωση

1. Σύγχρονες προκλήσεις τουριστικής ανάπτυξης ιστορικών πόλεων με όρους βιωσιμότητας - «Υπερτουρισμός»

1.1 Παγκόσμια

Στις τελευταίες δεκαετίες ο παγκόσμιος τουρισμός αυξήθηκε με επιταχυνόμενους ρυθμούς, γεγονός που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία, την κοινωνία, αλλά και το περιβάλλον των ζωνών υποδοχής των τουριστών. Οι επιπτώσεις αυτές ήταν περισσότερο σημαντικές στις τουριστικές ζώνες των πόλεων και ακόμα πιο έντονες στις **ιστορικές ζώνες αρκετών πόλεων** Εντελώς ενδεικτικά, βλέπε στο παράδειγμα της Βενετίας (Εικόνα 1). Το 2021, η ιταλική παράκτια περιοχή της Βενετίας είχε τον μεγαλύτερο αριθμό διανυκτερεύσεων σε τουριστικά καταλύματα (27,1 εκατομμύρια).

Τα δυο τελευταία χρόνια η αύξηση των τουριστικών ροών ήταν σαφώς εντονότερη, εφόσον προστέθηκαν τουριστικές κινήσεις που είχαν ανασταλεί στην περίοδο των περιορισμών λόγω covid. Βλ., μεταξύ άλλων, στο: Eurostat 2024.

Το γεγονός ότι οι παραπάνω πιέσεις φαίνεται να ξεπερνούν τα όποια «όρια χωρητικότητας» των ζωνών υποδοχής εξηγείται συχνά τα δυο τελευταία χρόνια με όρους «**υπερτουρισμού**» (overtourism στα αγγλικά, surtourisme στα γαλλικά).

Ειδικότερα, η χρησιμοποίηση του όρου «υπερτουρισμός» βάζει σε συζήτηση:

(α) το κατά πόσον υπάρχουν «άνω όρια» στην ανάπτυξη του τουρισμού στο χώρο ή και

(β) αν υπάρχει κάποιας μορφής «χωρητικότητα» ή «φέρουσα χωρητικότητα» στην ανάπτυξη του τουρισμού στο χώρο - γενικά και ειδικότερα στις ιστορικές πόλεις, οι οποίες μας ενδιαφέρουν εδώ.

Κατά την άποψή μας, αρκετές αναλύσεις του «υπερτουρισμού», ως υπέρβαση της «τουριστικής χωρητικότητας» ζωνών υποδοχής, έχουν γίνει και παλιότερα, πριν από μερικές δεκαετίες. Δηλαδή, δεν έχουμε τώρα μια εντελώς νέα συζήτηση.

Εικόνα 1: Υπερτουρισμός στη Βενετία - Στιγμιότυπο (2024)
Φωτογραφία: Stefano Mazzola/Getty Images

Τότε (παλιότερα) -όπως θα εξηγήσουμε πιο αναλυτικά παρακάτω-, οι σχετικές αναλύσεις δεν ήταν στενά εστιασμένες στην τουριστική ζήτηση ως εξηγητικό παράγοντα «υπερτουρισμού», όπως συμβαίνει σε μεγάλο βαθμό σήμερα. Αντίθετα, η εξήγηση του «υπερτουρισμού» φαινόταν να συναρτάται με πολυτομεακές, πολυεπίπεδες, **ολιστικές αναλύσεις** των επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης στις ζώνες υποδοχής (σε παράκτιες περιοχές, σε ζώνες πόλεων, σε ολόκληρες πόλεις και περιφέρειες, σε ολόκληρες χώρες) - βλ. αναλυτικά, μεταξύ άλλων, στα Αγγελίδη 1994, Αγγελίδη 2000, Αγγελίδη - Οικονόμου 2008.

Έχει ενδιαφέρον επίσης να σημειώσουμε ότι ενώ παλιότερα εμφανιζόταν κάποιος τύπος «υπερτουρισμού» κυρίως σε παράκτιες και νησιωτικές ζώνες, εδώ και μερικά χρόνια και ιδίως πέρυσι και εφέτος (2024), **έχουμε «υπερτουρισμό» και σε τουριστικές ιστορικές ζώνες πόλεων ή και ολόκληρες πόλεις**, όπως ήδη αναφέραμε.

Βασική υπόθεσή μας πάντως είναι ότι για να μπορέσουμε να προσεγγίσουμε **σήμερα** και στο μέλλον αυτό το σε ορισμένο βαθμό νέο πρότυπο τουρισμού («υπερτουρισμός» / τουρισμός που πιέζει υπέρμετρα τις τουριστικές περιοχές) στις ιστορικές πόλεις, με την βιώσιμη ανάπτυξη των τελευταίων, είναι απαραίτητο να σχολιάσουμε ολιστικά την ανάπτυξη του τουρισμού στις τελευταίες.

Δηλαδή, πρέπει να συνυπολογίσουμε τις επιπτώσεις του τουρισμού στην οικονομία, την κοινωνία, το περιβάλλον και τον πολιτισμό (και όχι μόνον) των ζωνών υποδοχής, αντί να περιοριστούμε στην ανάλυση του ρόλου των brand-names στην προσέλκυση τουριστών στα ιστορικά κέντρα πόλεων και γενικότερα στους τρόπους προσέλκυσης πρόσθετων ... και πρόσθετων τουριστών σε αυτά... με κατάληξη να μην «χωρούν» πλέον οι τουρίστες, αλλά και οι γηγενείς σε αυτά τα ιστορικά κέντρα...

Διευκρινίζουμε, επιπρόσθετα, ότι ο υπερτουρισμός δεν συνδέεται μόνο με «υπέρμετρο» αριθμό τουριστών σε σχέση με τον πληθυσμό (ανά κάτοικο κλπ.) και με την κοινωνία των περιοχών υποδοχής όπως και με τα φυσικά διαθέσιμα, τις υποδομές και το πολιτιστικό απόθεμά τους, αλλά επιφέρει ένα σύνολο αρνητικών συνεπειών στην τοπική και περιφερειακή οικονομία, κοινωνία και περιβάλλον.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, η εντατικοποίηση αυτή των χρήσεων τουρισμού, **αυξάνοντας τις πιέσεις στους φυσικούς και πολιτιστικούς πόρους των ιστορικών κέντρων, οδηγεί στην υποβάθμιση της ποιότητάς τους, η οποία, όμως, αποτελεί το κύριο υπόβαθρο ανάπτυξης της τουριστικής δραστηριότητας.**

Διευκρινίζουμε ότι τα παραπάνω δεν συναρτώνται με απόψεις που υποστηρίζουν, συνήθως γενικά, αόριστα και «βολονταριστικά», τον περιορισμό των δραστηριοτήτων τουρισμού – πολιτισμού.

Επομένως, τόσο για την διατήρηση ικανοποιητικής ποιότητας του περιβάλλοντος στις ιστορικές περιοχές των ελληνικών πόλεων όσο και για την περαιτέρω τουριστική ανάπτυξή τους, απαιτείται η εφαρμογή κατάλληλων μορφών διαχείρισής τους **-ιδίως δε αποτελεσματικών τρόπων υλοποίησης ειδικών χωρικών πολιτικών.**

1.2. Υπερτουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη στην Ελλάδα και την Αθήνα

Στην Ελλάδα

Εδώ θα συζητήσουμε τα σχετικά με τον «υπερτουρισμό» και τη βιώσιμη ανάπτυξη στην Ελλάδα στη βάση της ευρύτερης / ολιστικής προσέγγισης της τουριστικής ανάπτυξης - την οποία παρουσιάσαμε στα προηγούμενα.

Σε γενικές γραμμές, η συνολική τουριστική ανάπτυξη και το ειδικότερο πρότυπο «υπερτουριστικής ανάπτυξης» αποτελούν μια μεγάλη πρόκληση για την Ελλάδα - για πολλούς λόγους, με πρώτο σε σημασία το ότι η χώρα αντλεί πολύ μεγάλο μέρος του ΑΕΠ της -25 έως 30 τοις εκατό- από τουριστικές δραστηριότητες (με τον αριθμό αυτό να αυξάνεται στο 90 τοις εκατό στο νησί της Σαντορίνης) (Norman 2024). Ειδικότερα όσον αφορά στο ΑΕΠ, ως σημαντικό δείκτη της οικονομικής πτυχής της ανάπτυξης του τουρισμού, σχετική έρευνα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΕΤΕ) αναφέρει ότι ο ελληνικός τουρισμός προβλέπεται να έχει έσοδα 22 δισ. ευρώ το 2024 (βλ. στο «ΒΗΜΑ Της ΚΥΡΙΑΚΗΣ» της 7 Ιουνίου 2024).

Το αυξημένο ΑΕΠ συνδέεται με αυξημένο αριθμό αφίξεων και διανυκτερεύσεων στη χώρα. Ο αριθμός των επισκεπτών στην Ελλάδα αυξήθηκε ιδιαίτερα έντονα: κατά 120 %, μεταξύ 2019 και 2023. Το 2023, περίπου 33 εκατομμύρια τουρίστες ήρθαν στην Ελλάδα, ενώ προβλεπόταν να φθάσουν τα 35 εκατομμύρια το 2024 (ρεκόρ αφίξεων).

Η αναλογία του αριθμού των τουριστών προς τους γηγενείς / κατοίκους της χώρας -ως δείκτης της επιδείνωσης των συνθηκών ζωής του πληθυσμού και της «υπέρμετρης» αλλοίωσης της κοινωνικο-ιστορικής φυσιογνωμίας του τόπου- έφθασε στην Ελλάδα το 3 προς 1 (3 τουρίστες ανά κάτοικο).

Σχετικά πρόσφατα δημιουργήθηκε ένας πρώτος διεθνής «**Δείκτης Υπερτουρισμού**», ο οποίος αναλύει 70 από τους πιο πολυσύχναστους προορισμούς διακοπών στον κόσμο και επιδιώκει να αξιολογήσει το επίπεδο έκθεσής τους στους επισκέπτες» (Money-tourism 2024). Ο δείκτης δημιουργήθηκε από την εταιρία συμβούλων διοίκησης Roland Berger, με βάση την ταξιδιωτική πλατφόρμα Evaneos. Βλέπε, επίσης στα: (Fes 2024) και (Roland Berger and Evaneos 2024).

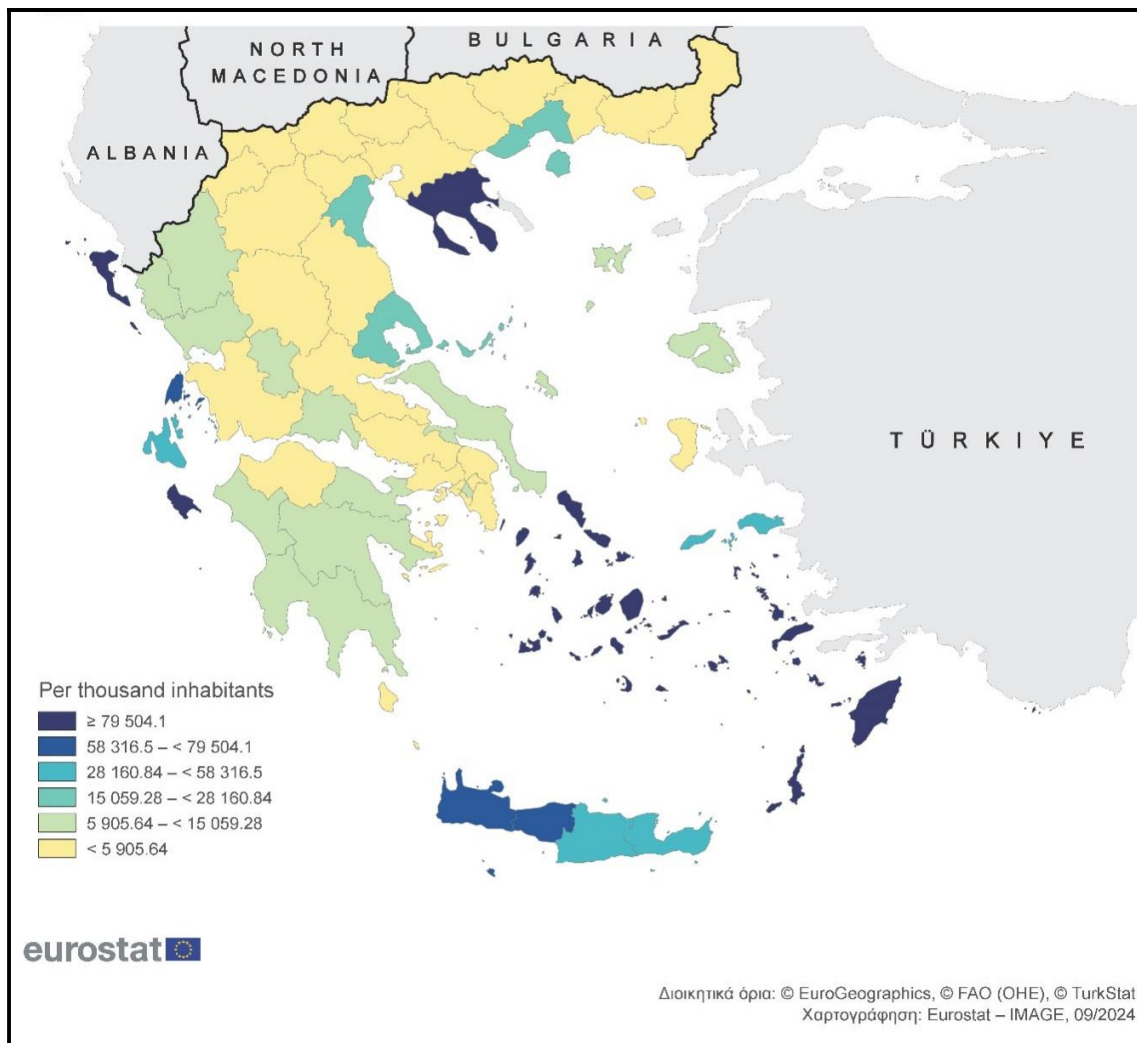
Για να μετρηθεί ο βαθμός έκθεσης στον υπερτουρισμό, κάθε προορισμός βαθμολογείται από το 1 έως το, 5 με βάση τέσσερα αντικειμενικά **κριτήρια: τον αριθμό των διεθνών τουριστών ανά κάτοικο, τον αριθμό των διεθνών τουριστών ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο, την εποχικότητα και την ωρίμανση της χώρας υποδοχής όσον αφορά τη βιωσιμότητα**. Αυτό το τελευταίο κριτήριο αξιολόγησης λαμβάνει υπόψη παράγοντες όπως ο κοινωνικός αντίκτυπος της τουριστικής δραστηριότητας, η κατάσταση των υποδομών υποδοχής ή η ανάπτυξη των μεταφορών.

Η Ελλάδα περιλαμβάνεται στις τέσσερις χώρες που πλήττονται περισσότερο από τον υπερτουρισμό. Οι υπόλοιπες τρεις είναι η Κύπρος, ο Μαυρίκιος και η Κροατία.

Ακόμα, στους προορισμούς που υφίστανται ιδιαίτερα υψηλή ροή κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού σε μεγάλο μέρος της επικράτειάς τους, περιλαμβάνονται: η Ισπανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία και η Γαλλία.

Έχει μεγάλη σημασία το ότι τεκμηριώθηκε ότι η Ελλάδα έχει συγκριτικά με τις άλλες χώρες πολύ μεγάλη τιμή του (παραπάνω αναφερόμενου) δείκτη υπερτουρισμού. Συνακόλουθα, θα πρέπει στην Ελλάδα να διαμορφωθεί κατάλληλη στρατηγική και να ληφθούν μέτρα περιορισμού του υπερτουρισμού.

Επισημαίνουμε εδώ ότι **στην Ελλάδα υπάρχει υπερσυγκέντρωση του τουρισμού σε λίγες περιοχές: Αττική, Κρήτη, Δωδεκάνησα, Κέρκυρα, Κυκλάδες κλπ..** (Αγγελίδης 2000). Βλ. στον Χάρτη 1 τον αριθμό των διανυκτερεύσεων ανά χιλιάδες κατοίκων στις περιφερειακές ενότητες της Ελλάδος το 2020.

Χάρτης 1: Διανυκτερεύσεις σε τουριστικά καταλύματα ανά χιλιάδες κατοίκους στις περιφερειακές ενότητες της Ελλάδος το 2020

Πηγή στοιχείων: Eurostat. Επεξεργασία: Μηνάς Αγγελίδης, με την χρησιμοποίηση κατάλληλων εργαλείων της Eurostat

Πιο λεπτομερειακά, η χωρική συγκέντρωση η οποία αντιστοιχεί στην τιμή του παραπάνω δείκτη, είναι κατά πολύ μεγαλύτερη σε ορισμένες περιορισμένης έκτασης ζώνες, όπως ιδίως σε ορισμένες παραλιακές ζώνες, αλλά και σε ζώνες ιστορικών κέντρων. Αντίστροφα όμως, η τιμή του δείκτη είναι σήμερα αρκετά χαμηλότερη από το «όριο χωρητικότητας» σε πολλές «εσωτερικές» περιοχές (μακριά από τις ακτές και τις ιστορικές πόλεις), συχνά πολύ ελκυστικές για τουριστική ανάπτυξη.

Στις τουριστικές ζώνες πολλών ελληνικών ιστορικών κέντρων, παρόμοια με ότι συνέβη στον παγκόσμιο χώρο (βλ. παραπάνω), τα φαινόμενα «υπερτουρισμού» που είχαν εμφανιστεί σε συγκριτικά ηπιότερη μορφή πριν από την περίοδο covid, εντάθηκαν πολύ σημαντικά πέρυσι και φέτος (2024), σε συνάρτηση σε μεγάλο βαθμό με την εκτόνωση της πίεσης για τουριστικά ταξίδια μετά την λήξη της περιόδου περιορισμών λόγω covid.

Ειδικότερες κατά κάποιο τρόπο πιέσεις και εντάσεις λόγω υπερτουρισμού σήμερα (2024) γενικά στην Ελλάδα και ειδικότερα στις ιστορικές πόλεις αφορούν:

- Στις υποδομές (μεταφορές, στάθμευση, υγεία ...),

- Στην στέγαση - ιδίως: αύξηση των ενοικίων για τους γηγενείς λόγω υπέρμετρης επέκτασης του τομέα των *Airbnb* (βλ., μεταξύ άλλων, στο: Balabanidis D., Papatzani E., Pepas D. 2021) όπως και

- Σε αρκετά ειδικότερα περιβαλλοντικά θέματα - θέματα ποιότητας ζωής. Στα τελευταία εντάσσεται σε ορισμένο βαθμό η αλλαγή των χρήσεων γης - σε βάρος του πράσινου και των φυσικών χώρων όπως και των περιοχών με παραδοσιακά κτίρια.

Εδώ και μερικές δεκαετίες, στην Ελλάδα η μεγαλύτερη πίεση ασκείται στην λεπτή, μεγάλης περιβαλλοντικής σημασίας όμως, ζώνη μεταξύ του χερσαίου χώρου και της θάλασσας, που αποτελεί το ακραίο τμήμα των ευρύτερων παράκτιων ζωνών προς την θάλασσα.

Τα τελευταία χρόνια, η πολύ έντονη επέκταση των καταλυμάτων *Airbnb* σε αστικές περιοχές, ιδίως σε ιστορικές ζώνες των πόλεων, δημιουργεί ιδιαίτερα μεγάλη πίεση στο περιβάλλον των ιστορικών ζωνών - πέραν της συμβολής της στην ακραία αύξηση των ενοικίων στις εν λόγω περιοχές.

Στην Αθήνα

Ο τουρισμός αναπτύχθηκε συγκριτικά νωρίτερα (ήδη από την δεκαετία του '50) στην Αθήνα σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας λόγω της ύπαρξης παγκόσμιας ακτινοβολίας ιστορικών ζωνών στην Πρωτεύουσα.

Στη συνέχεια το «μέτωπο» της έντονης τουριστικής ανάπτυξης μετατοπίστηκε προς τις παράκτιες ζώνες και τα νησιά, ενώ την τελευταία δεκαετία (και λίγο πιο πριν) η προσέλευση τουριστών στην Αθήνα αυξήθηκε σημαντικά. Παρά την όποια (σχετικά περιορισμένη) αποκέντρωση της τουριστικής ανάπτυξης στα επίπεδα του Λεκανοπεδίου και της Περιφέρειας Αττικής, το κύριο μέρος της τουριστικής ζήτησης κατευθύνεται σε μερικές, πολύ γνωστές στους ξένους, αλλά σχετικά μικρής έκτασης ζώνες αρχαίας πολιτιστικής κληρονομιάς όπως και κληρονομιάς νεότερων χρόνων - ενδεικτικά: Πλάκα, Μοναστηράκι, Θησείο, Κεραμικός. Οι ζώνες αυτές επεκτάθηκαν με την υλοποίηση κάποιων υποδομών -π.χ. «αρχαιολογικός περίπατος της Αθήνας», όχι όμως σε μεγάλη έκταση, ούτε είναι εύκολο να επεκταθούν γρήγορα σε μεγάλη έκταση.

Επομένως, η εντυπωσιακή αύξηση του αριθμού των τουριστών -με την «προσθήκη» πολλών καταλυμάτων *Airbnb*- οδήγησε σε «υπερτουρισμό» σε αρκετά σημεία. Βέβαια, όπως συμβαίνει και σε ιστορικές πόλεις του εξωτερικού, σε εμβληματικά σημεία, όπως είναι η Ακρόπολη, οι αριθμοί των επισκεπτών «πιάνουν οροφή», όπως θα δούμε και στην συνέχεια.

Ανατρέχουμε εδώ σε σχετικό άρθρο του περιοδικού “reporter” (Norman 2024): «Οι αρχές στην Αθήνα έχουν ήδη εκφράσει ανησυχίες σχετικά με αυτή την ... εκθετική αύξηση των τουριστικών αριθμών, καθώς τα πλήθη έχουν γίνει ανεξέλεγκτα. Για να σταματήσει η επίθεση και να επέλθει κάποιος έλεγχος στην Αθήνα, πέρυσι ορίστηκε ο μέγιστος αριθμός τουριστών που θα μπορούσαν να επισκεφθούν την Ακρόπολη σε 20.000 την ημέρα».

Ο δήμαρχος της Αθήνας Χάρης Δούκας δήλωσε πριν από λίγους μήνες στο περιοδικό *Fortune*: «...Η πρόκληση πάρα πολλών επισκεπτών και ο αντίκτυπος που έχει στις τοπικές κοινότητες και στην ίδια την πόλη σημαίνει ότι ο τουρισμός στην τρέχουσα μορφή του δεν είναι βιώσιμος». «Κάθε επισκέπτης φέρνει 0,40 ευρώ στην πόλη και δεν έχουμε δει ακόμα αυτά τα χρήματα», δήλωσε ο Δήμαρχος στο *Euronews*. «Πρέπει να βρούμε έναν τρόπο να κάνουμε τον τουρισμό βιώσιμο...»

2. Τουρισμός / υπερτουρισμός, πολιτισμός και πόλεις στο πλαίσιο των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ

Ας περάσουμε τώρα σε μια **δεύτερη προσέγγιση** της σχέσης τουρισμού και βιώσιμης ανάπτυξης ιστορικών πόλεων: στο πώς αναλύεται και αξιολογείται αυτή η σχέση στο πλαίσιο της στρατηγικής βιώσιμης ανάπτυξης γενικά και ειδικότερα της δέσμης των Στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης (ΣΒΑ - SDGs) του ΟΗΕ.

- Χρειάζεται να τονίσουμε εξ αρχής ότι, ενώ οι ΣΒΑ του ΟΗΕ είναι πολύ χρήσιμοι και για την αξιολόγηση του «βαθμού» βιώσιμης ανάπτυξης τουριστικών ιστορικών πόλεων και για την διαμόρφωση πολιτικών παρέμβασης στην κατεύθυνση βιώσιμης ανάπτυξης, *χαρακτηρίζονται συχνά από αποσπασματικότητα και έλλειψη διασύνδεσης με στρατηγικές προτεραιότητες βιώσιμης ανάπτυξης.*

Με άλλα λόγια, η «κατά λέξη» χρησιμοποίηση των ΣΒΑ, όπως και αντίστοιχων δεικτών, μπορεί, για παράδειγμα, να παραμορφώσει την εικόνα μιας περιοχής «γκαρσονιών» (δηλαδή, τουρισμού χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης και απασχόλησης και εξαρτημένου από άλλες περιοχές) σε εικόνα μιας περιοχής που αναπτύσσεται γρήγορα και ικανοποιητικά.

Αυτό που απαιτείται είναι ο προσδιορισμός των «**παραγόντων αλλαγής**» -drivers of change- του τουριστικού μοντέλου στις ιστορικές πόλεις και η διαπίστωση των αντίστοιχων αδυναμιών, ώστε, στη συνέχεια να προταθεί ένα «αντίστροφο μοντέλο» ουσιαστικά βιώσιμης ανάπτυξης των ιστορικών πόλεων.

- Όσον αφορά στους **ΣΒΑ του ΟΗΕ**, θα ξεκινήσουμε από το ποιοι ΣΒΑ συνδέονται στενότερα με τον τουρισμό, τον πολιτισμό και τις πόλεις (2.1) και θα εμβαθύνουμε στην συνέχεια στους Στόχους 8.9 - Προώθηση του ωφέλιμου και βιώσιμου τουρισμού (2.2) και 12.β - Εργαλεία παρακολούθησης του αντίκτυπου της βιώσιμης ανάπτυξης στον βιώσιμο τουρισμό (2.3).

2.1. Οι ΣΒΑ που σχετίζονται με τον τουρισμό

Τα όσα αφορούν στον τουρισμό έχουν συμπεριληφθεί στους στόχους ΒΑ:

- Στόχος 8 - βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς οικονομική ανάπτυξη
- Στόχος 12 - βιώσιμη κατανάλωση και παραγωγή (SCP) και
- Στόχος 14 - βιώσιμη χρήση των ωκεανών και των θαλάσσιων πόρων, αντίστοιχα.

Θεωρήσαμε σκόπιμο να *ασχοληθούμε εδώ περισσότερο με τα προτεινόμενα για τον τουρισμό στους Στόχους 8 και 12 (χωρίς να υποτιμούμε τα σχετικά με τον Στόχο 14)* (UN / Department of Economic and Social Affairs 2024).

Είναι χρήσιμο να αναφέρουμε εδώ ότι ο *Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού (ΠΟΥ)* ορίζει τον βιώσιμο τουρισμό ως «τουρισμό που λαμβάνει πλήρως υπόψη τις τρέχουσες και μελλοντικές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του, αντιμετωπίζοντας τις ανάγκες των επισκεπτών, της βιομηχανίας, του περιβάλλοντος και των κοινοτήτων υποδοχής» (UN / Department of Economic and Social Affairs 2024).

Επισημαίνουμε ότι ο ορισμός αυτός είναι σε σημαντικό βαθμό **σφαιρικός (ολιστικός)** γιατί αναφέρεται, εκτός από τις οικονομικές, και στις κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του τουρισμού.

Τέλος, το σύνολο των ΣΒΑ για τον τουρισμό συναρτάται ισχυρά με τον *ΣΒΑ 11 – Αειφόρες πόλεις και Κοινότητες* (βλ. συζήτηση αυτού του ΣΒΑ, μεταξύ άλλων, στο: Στεφάνου Ι. - Μητούλα Ρ. 2024.

2.2. Ο Στόχος 8.9 - Προώθηση του ωφέλιμου και βιώσιμου τουρισμού

Η Ατζέντα 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη περιλαμβάνει τον στόχο 8.9: Προώθηση του ωφέλιμου και βιώσιμου τουρισμού (Promote Beneficial and Sustainable Tourism).

Ειδικότερα, ο ΣΒΑ 8.9 στοχεύει «έως το 2030, να σχεδιάσει και να εφαρμόσει πολιτικές για την προώθηση του βιώσιμου τουρισμού», ο οποίος «δημιουργεί θέσεις εργασίας και προωθεί τον τοπικό πολιτισμό και τα τοπικά προϊόντα»¹.

Επισημαίνεται ότι το ICCROM² έχει διαμορφώσει μια σειρά από δείκτες (indicators) οι οποίοι συναρτώνται με την επίτευξη του στόχου 8.9 - βλ. στο ICCROM 2019.

2.3. Ο ΣΒΑ 12.β για τα εργαλεία παρακολούθησης του αντίκτυπου της βιώσιμης ανάπτυξης στον βιώσιμο τουρισμό

Η σημασία του βιώσιμου τουρισμού τονίζεται επίσης στον ΣΒΑ 12.β, ο οποίος στοχεύει στην ανάπτυξη και χρησιμοποίηση εργαλείων παρακολούθησης του αντίκτυπου της βιώσιμης ανάπτυξης στον βιώσιμο τουρισμό, ο οποίος δημιουργεί θέσεις εργασίας και προωθεί την τοπική κουλτούρα και προϊόντα.

Έχει ενδιαφέρον το ότι έχει ήδη δημιουργηθεί ένας κατάλληλος (κατά τους υπευθύνους των ΣΒΑ) δείκτης αξιολόγησης 12.β.1 / Indicator 12.b.1: «Εφαρμογή τυποποιημένων λογιστικών εργαλείων για την παρακολούθηση των οικονομικών και περιβαλλοντικών πτυχών της βιωσιμότητας του τουρισμού».

3. Τουρισμός και πολιτιστική κληρονομιά στην ΕΕ και στις πόλεις της - στρατηγική και πολιτικές

Οι θεσμοί (όργανα) της ΕΕ έχουν διατυπώσει στρατηγικές και υλοποιήσει δράσεις και παρεμβάσεις τόσο για τον τουρισμό όσο και για την πολιτιστική κληρονομιά και τις πόλεις – που μας ενδιαφέρουν περισσότερο (αλλά όχι αποκλειστικά) εδώ. Όλες αυτές οι στρατηγικές και δράσεις συγκλίνουν, όπως θα δούμε, στην προώθηση των πιο «βασικών» στρατηγικών της Ένωσης: «πράσινη ανάπτυξη», «ψηφιακή ανάπτυξη» (“green”, “digital”) κλπ.

Βέβαια, οι στρατηγικές και δράσεις για τον τουρισμό – πολιτισμό κλπ. επηρεάζουν τις δράσεις και παρεμβάσεις στις ιστορικές πόλεις της Ελλάδας (με πρώτη την Αθήνα εδώ), χωρίς όμως και να τις επικαθορίζουν πλήρως (βλ., μεταξύ άλλων, στο Αγγελίδης 2004).

Δεν είναι εφικτό να επεκταθούμε εδώ περισσότερο στις χωρικές επιπτώσεις των στρατηγικών κατευθύνσεων πολιτικής για τον τουρισμό - πολιτισμό στην Ελλάδα. Παραπέμπουμε, μεταξύ άλλων, στο: (Lampropoulos V, Panagiotopoulou M, Stratigea A. 2021).

3.1 Στρατηγικό πλαίσιο για τον τουρισμό

Οι θεσμοί της ΕΕ έχουν εδώ και αρκετά χρόνια διαμορφώσει πλαίσια στρατηγικής για τον τουρισμό. Σχετικά πιο πρόσφατη είναι η έγκριση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο (το 2022) της

¹ Στα αγγλικά: «... aims to “by 2030, devise and implement policies to promote sustainable tourism that creates jobs and promotes local culture and products”».

² ICCROM / International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property

«**Ευρωπαϊκής ατζέντας για τον τουρισμό 2030**» (European Agenda for tourism 2030) (Council of the European Union 2022) -η οποία, σύμφωνα με την Επιτροπή, εμπεριέχει την «δέσμευση των χωρών της ΕΕ να καταστήσουν τον τουρισμό πιο πράσινο (“green”), πιο ψηφιακό (“digital”) και ανθεκτικό (resilient)».

Όπως αναφέρεται στο Council of the European Union 2022 (Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2022), η ατζέντα περιλαμβάνει ένα πρόγραμμα με δράσεις που πρέπει να αναληφθούν από τις χώρες της ΕΕ, την Επιτροπή, καθώς και το τουριστικό οικοσύστημα. «... Η ατζέντα καλύπτει πέντε τομείς προτεραιότητας: την πράσινη μετάβαση, την ψηφιακή μετάβαση, την ανθεκτικότητα και την ένταξη, τις δεξιότητες και τη στήριξη, καθώς και το ευνοϊκό πλαίσιο πολιτικής και τη διακυβέρνηση». Είναι φανερό, ως εξαγγελία προθέσεων βέβαια κατ’ αρχήν, το ότι η ατζέντα καλείται να συμβάλει στην υλοποίηση των μεγάλων τρεχουσών πολιτικών της ΕΕ: “Green Deal”, “Digital Europe” κλπ. «Στο πλαίσιο κάθε προτεραιότητας ορίζονται διάφορες δράσεις, όπως η *διαφοροποίηση των τουριστικών υπηρεσιών μεταξύ των εποχών και των τοποθεσιών, η μείωση του περιβαλλοντικού αποτυπώματος και η στήριξη της προσβασιμότητας στον τουρισμό...*».

3.2 Στρατηγικό πλαίσιο για την πολιτιστική πολιτική της ΕΕ

Για την πολιτιστική πολιτική, η ΕΕ έχει διατυπώσει, διαχρονικά, κατάλληλα στρατηγικά πλαίσια. Σε συνέχεια της ευρωπαϊκής ατζέντας του 2007 για τον πολιτισμό, η Ε. Επιτροπή ενέκρινε το **2018 τη νέα ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό** (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2018), προκειμένου να ληφθούν υπόψη οι πρόσφατες εξελίξεις στον πολιτιστικό τομέα.

Η νέα ατζέντα και τα συνοδευτικά έγγραφα συγκροτούν το πλαίσιο για τη συνεργασία στον πολιτιστικό τομέα σε επίπεδο ΕΕ. Επικεντρώνονται στη θετική συμβολή του πολιτισμού στην κοινωνία, την οικονομία και τις διεθνείς σχέσεις της Ευρώπης. Τα κράτη μέλη καθορίζουν τα κύρια θέματα και τις μεθόδους εργασίας για την πολιτική συνεργασία στον τομέα του πολιτισμού μέσω προγραμμάτων εργασιών για τον πολιτισμό, τα οποία εγκρίνονται από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η νέα ατζέντα αποτελείται από **τρεις στρατηγικούς τομείς**, με ειδικούς στόχους που αντιστοιχούν στην *κοινωνική, οικονομική και εξωτερική διάσταση*.

Όσον αφορά ειδικότερα στην **πολιτιστική κληρονομιά**, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή πρότεινε το *πρώτο ευρωπαϊκό πλαίσιο δράσης για την πολιτιστική κληρονομιά* τον Δεκέμβριο του 2018. Η *πολιτική της ΕΕ για την πολιτιστική κληρονομιά* (EU policy for cultural heritage) προσαρμόζεται συνεχώς, έως και σήμερα, με σχετικά ντοκουμέντα, δράσεις κλπ. Βλέπε, μεταξύ άλλων, στο: ΕΕ / Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2024.

3.3 Ο πολιτισμός και η πολιτιστική κληρονομιά σε πόλεις και περιφέρειες της ΕΕ

Στην παρούσα εισήγηση μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα η Κοινοτική προσέγγιση της πολιτιστικής κληρονομιάς στις Ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες. Η προσέγγιση αυτή περιλαμβάνει τις παρακάτω επιμέρους πτυχές.

Η πολιτιστική κληρονομιά στην περιφερειακή πολιτική

Μια πρώτη πτυχή αποτελεί η θέση της πολιτιστικής κληρονομιάς στην περιφερειακή πολιτική της ΕΕ. Σύμφωνα με το EC 2020, «η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί βασικό στοιχείο της εικόνας και της ταυτότητας των περιφερειών και των πόλεων της ΕΕ. Ο πολιτιστικός τουρισμός αντιπροσωπεύει το 40 % του συνόλου των τουριστικών δραστηριοτήτων στην Ευρώπη».

Εξάλλου, «...Η πολιτιστική κληρονομιά διαδραματίζει καίριο ρόλο στην επίτευξη βιώσιμης ... ανάπτυξης και μπορεί να συμβάλει στην αναζωογόνηση των πόλεων και των περιφερειών».

«Η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) συνεργάζεται με τις πόλεις και τις περιφέρειες για την παροχή χρηματοδοτικής στήριξης στον πολιτισμό, την ευαισθητοποίηση σχετικά με το δυναμικό του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη διαμόρφωση ολοκληρωμένων στρατηγικών μέσω διάφορων μέσων» (ibid.).

Όσον αφορά στις δράσεις και παρεμβάσεις στήριξης της πολιτιστικής κληρονομιάς που παρέχει το ΕΤΠΑ (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης) σε πόλεις και περιφέρειες, στόχος είναι η «προστασία, ανάπτυξη και προώθηση πολιτιστικών αγαθών σε τοπικό επίπεδο» (ibid.). Βλέπε παραδείγματα σχετικών έργων πολιτιστικής κληρονομιάς στον ιστότοπο του Ευρωπαϊκού Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης.

Οι χωρικές ατζέντες της ΕΕ

Εδώ, περιλαμβάνουμε τις παρακάτω ατζέντες για χωρικά (χωροταξικά και πολυεδομικά) θέματα της ΕΕ: *Αστική ατζέντα της ΕΕ* (Urban Agenda for the EU) (EC / European Commission 2017), *Χωρική Ατζέντα 2030* (Territorial Agenda 2030) (Ministers for Spatial Planning – EU 2020) και *Νέα Χάρτα της Λειψίας* (New Leipzig Charter) (Ministers on Urban Matters - EU.2020).

Η αστική ατζέντα της ΕΕ (EC / European Commission 2017), η οποία έχει διαμορφώσει στρατηγική και στόχους για αστικές δράσεις στην ΕΕ, συγκλίνει ουσιαστικά με τη νέα εταιρική σχέση που δρομολόγησαν τα κράτη μέλη της ΕΕ το 2018 με θέμα τον πολιτισμό και την πολιτιστική κληρονομιά (νέα ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό). Βασικά, προωθείται η συνεργασία μεταξύ πόλεων, κρατών μελών, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και άλλων ενδιαφερόμενων μερών στο πλαίσιο της αστικής ατζέντας της ΕΕ. Επισημαίνεται εδώ ότι η αστική ατζέντα της ΕΕ αποσκοπεί στη βελτίωση της χάραξης και της εφαρμογής πολιτικών της ΕΕ στα αστικά θέματα. Στις παραπάνω στρατηγικές και δράσεις αποδίδεται πρωτεύουσα σημασία στην *ανάδειξη του ρόλου της πολιτιστικής κληρονομιάς στον βιώσιμο τουρισμό*.

Οι χωρικές πτυχές της πολιτιστικής κληρονομιάς (περιλαμβανομένων των ιστορικών πόλεων) παρουσιάζονται τόσο στη Χωρική Ατζέντα 2030 (Territorial Agenda 2030) (Ministers for Spatial Planning – EU 2020) όσο και στη Νέα Χάρτα της Λειψίας (Ministers on Urban Matters - EU.2020). Αναφέρουμε εδώ μια πολύ χαρακτηριστική εκτίμηση της σημασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, η οποία γίνεται στην Νέα Χάρτα της Λειψίας (2020): «Οι περισσότερες πόλεις είναι μοναδικά, ιστορικά αναπτυγμένα κέντρα εξαιρετικής πολιτιστικής αξίας που διαμορφώνουν την αστική κληρονομιά της Ευρώπης και την ταυτότητα των πολιτών της. Έτσι, ο πολιτισμός βρίσκεται στο επίκεντρο κάθε βιώσιμης αστικής ανάπτυξης, συμπεριλαμβανομένης της διατήρησης και ανάπτυξης της δομημένης και άλλης πολιτιστικής κληρονομιάς ...».

3.4. Οι ΣΒΑ των πολιτικών της ΕΕ και οι ΣΒΑ του ΟΗΕ – Σύγκριση και σημειώσεις για την εφαρμογή των ΣΒΑ

Όπως αναφέρεται και στα σχετικά ντοκουμέντα, οι ΣΒΑ των πολιτικών της ΕΕ και οι ΣΒΑ του ΟΗΕ για τον τουρισμό, τον πολιτισμό, τις πόλεις και ειδικότερα τις ιστορικές πόλεις σχεδόν ταυτίζονται. Η ΕΕ έχει υιοθετήσει αυτούσια τους ΣΒΑ του ΟΗΕ. Έχει προχωρήσει μόνο στην εξειδίκευση ορισμένων υπο-ενοτήτων των Στόχων.

Με αυτή την λογική, γίνονται και Εκθέσεις για την εφαρμογή των ΣΒΑ στα κράτη μέλη – περιλαμβανομένης της Ελλάδας.

Πέρα όμως από τα κενά και τις ασάφειες που εμπεριέχονται στους ΣΒΑ και στους δείκτες αξιολόγησης της εφαρμογής τους, το γεγονός ότι δεν είναι υποχρεωτική η εφαρμογή τους περιορίζει σημαντικά την συμβολή τους σε μια πορεία βιώσιμης ανάπτυξης των πόλεων κλπ. και ειδικότερα των ιστορικών κέντρων - που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα εδώ.

4. Συμπεράσματα

Όπως διαπιστώσαμε, η βιώσιμη ανάπτυξη ιστορικών περιοχών πόλεων παγκόσμια, αλλά και στην Ελλάδα και στην Αθήνα (η οποία εξετάστηκε ως παράδειγμα) δεν μπορεί παρά να συζητηθεί, σήμερα και μεσοπρόθεσμα, σε συσχέτιση με το πρότυπο «υπερτουρισμού» σε χώρες και μικρότερες ζώνες υποδοχής τουριστών.

Στην **Ελλάδα**, όπως διαπιστώθηκε, υπάρχουν πιέσεις «υπερτουρισμού» σε συγκριτικά έντονο βαθμό, σε αρκετές παράκτιες ζώνες όπως και σε ιστορικές ζώνες πόλεων. Όμως το γεγονός ότι ο τουρισμός αντιστοιχεί σε μεγάλο ποσοστό της οικονομίας της, περιορίζει την λήψη μέτρων ανάσχεσης του υπερτουρισμού.

Στην ιστορική πόλη της **Αθήνας** (όπου περιλαμβάνονται πολλές επιμέρους ιστορικές ζώνες) διαπιστώσαμε την ύπαρξη «υπερτουρισμού» -ο οποίος επιταχύνθηκε με τον πολλαπλασιασμό της χρησιμοποίησης κατοικιών ως καταλυμάτων Airbnb. Αυτό είχε ισχυρές αρνητικές συνέπειες στην αύξηση των τιμών των ενοικίων για τους γηγενείς, την σοβαρή πρόσθετη επιβάρυνση των υποδομών της πόλης και τον σχετικό περιορισμό της χρήσης ελεύθερων χώρων από τους κατοίκους.

Σε εμβληματικά σημεία, όπως η Ακρόπολη, ήδη τέθηκε άνω όριο στον αριθμό των επισκεπτών, χωρίς όμως αυτό να συμβάλει ουσιαστικά στην ανάσχεση του υπερτουρισμού στην ιστορική περιοχή της πόλης.

Οι ΣΒΑ του ΟΗΕ όπως και οι σχετικές στρατηγικές και δράσεις της ΕΕ για τον τουρισμό, την πολιτιστική κληρονομιά και τις ιστορικές πόλεις είναι θετικές, με την έννοια ότι μπορούν να συμβάλουν στην ανάσχεση του υπερτουρισμού στο πλαίσιο της αναπροσαρμογής του συνολικού (ολιστικού, σφαιρικού) μοντέλου ανάπτυξης του τουρισμού στις ιστορικές πόλεις. Όμως η εφαρμογή αυτών των στρατηγικών και δράσεων σε αρκετές περιοχές της ΕΕ, στην Ελλάδα και στην ιστορική πόλη της Αθήνας είναι αρκετά κάτω από τις απαιτήσεις.

5. Προτάσεις

Για την ανάσχεση του «υπερτουρισμού» γενικά, αλλά και ειδικότερα σε ιστορικές πόλεις, απαιτείται πρώτα από όλα ολοκληρωμένη (πολυτομεακή, πολυπαραγοντική) αναπροσαρμογή της τουριστικής ανάπτυξης με οικονομικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές και πολιτιστικές προτεραιότητες που συναρτώνται με τους ΣΒΑ του ΟΗΕ (και της ΕΕ), αλλά και συνδέονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά βιώσιμης ανάπτυξης της κάθε χώρας.

Σε αυτή την κατεύθυνση θα πρέπει να διατυπωθούν κατάλληλες πολιτικές -στρατηγικές και δράσεις- για επιμέρους αναπροσαρμογές της ανάπτυξης του τουρισμού στο χώρο.

Σημαντικός θα πρέπει να είναι εδώ ο ρόλος του βιώσιμου χωρικού σχεδιασμού του τουρισμού σε ιστορικές ζώνες πόλεων.

Ανάλογες προτάσεις χρειάζεται να υλοποιηθούν στο σύνολο της Ελλάδος, στο σύνολο της Αθήνας και στις ειδικότερες ζώνες που αντιμετωπίζουν μεγαλύτερη πίεση «υπερτουρισμού»: ορισμένες παράκτιες ζώνες, ορισμένες ζώνες ιστορικών πόλεων κλπ.

Ειδικότερα για την βιώσιμη ανάπτυξη και την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς της ιστορικής πόλης της Αθήνας:

- Πρέπει να αποτελεί προτεραιότητα του σχεδιασμού του τουριστικού προϊόντος της πόλης η προστασία των επιμέρους ιστορικών περιοχών της, όπως η Πλάκα, το Μοναστηράκι και ο Κεραμεικός.

- Απαιτείται βελτίωση κρίσιμων υποδομών της πόλης. Αυτό περιλαμβάνει τόσο τις μεταφορές όσο και τις κοινωφελείς υπηρεσίες, όπως η υγεία και η διαχείριση αποβλήτων. Οι υποδομές αυτές πρέπει να επαρκούν για τους επισκέπτες όσο και για τους μόνιμους κατοίκους, ώστε να διατηρείται μια ισορροπία μεταξύ του τουρισμού και της τοπικής κοινωνίας.

- Απαιτείται επειγόντως η εφαρμογή κατάλληλων ρυθμίσεων για τα καταλύματα Airbnb: μείωση του συνολικά επιτρεπόμενου δυναμικού και προσαρμογή των όρων ίδρυσης και λειτουργίας τους ώστε να περιοριστούν έως εξαλειφθούν οι αρνητικές επιπτώσεις τους στον τομέα της στέγασης (ενοίκια κλπ.) των κατοίκων της πόλης.

Βιβλιογραφία - Αναφορές

Αγγελίδης Μ., (1994), *Η χωροθέτηση του τουρισμού στην Ελλάδα. Προβλήματα ανάπτυξης και περιβάλλοντος*, εισήγηση στην Ημερίδα ΤΕΕ: “Τουρισμός και περιβάλλον: Επιλογές για βιώσιμη ανάπτυξη”, 11 Μαΐου 1994, Τεχνικά Χρονικά (ΤΕΕ) Τόμος 5/95

Αγγελίδης Μ. και Οικονόμου Α., (2008). *Επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο περιβάλλον του ελληνικού παράκτιου χώρου και χωροταξική πολιτική*, Εισήγηση στο Τέταρτο Πανελλήνιο Συνέδριο: Διαχείριση και βελτίωση παράκτιων ζωνών, Μυτιλήνη, 23-27 Σεπτεμβρίου 2008

Αγγελίδης Μ., (2004), *Οι πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη Χωρική Ανάπτυξη: Μια μεγάλη πρόκληση για την Ευρώπη και την Ελλάδα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα

Αγγελίδης Μ., (2000), *Χωροταξικός σχεδιασμός και βιώσιμη ανάπτυξη*, Συμμετρία, Αθήνα.

Balabanidis D., Papatzani E., Pepas D. (2021) *Airbnb in the city. Opportunity or threat?* Athens, Polis

Council of the European Union, (2022), *European Agenda for Tourism 2030 - Council conclusions* (adopted on 01/12/2022), Brussels.

EC / European Commission (2020), *Cultural heritage in regional policy*. Retrieved from: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/cultural-heritage-in-regional-policy>

EC / European Commission, (2017), *Urban Agenda for the EU* Retrieved from: <https://ec.europa.eu/futurium/en/urban-agenda-eu/interested-become-member-or-coordinator-partnership-under-umbrella-urban-agenda-eu.html>

EE / Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2024), *Πολιτική της ΕΕ για την πολιτιστική κληρονομιά* Retrieved from: <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/eu-policy-for-cultural-heritage>

EE / Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2018), *Νέα ευρωπαϊκή ατζέντα για τον πολιτισμό*, ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ, ΤΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ, ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΩΝ COM(2018) 267 final, Βρυξέλλες, 22.5.2018

EU Partnership on Culture / Cultural Heritage, (2024), *Urban Agenda for the EU Partnership on Culture / Cultural Heritage Final Action Plan* Retrieved from: https://www.urbanagenda.urban-initiative.eu/sites/default/files/2023-03/Action%20Plan_Culture%20Cultural%20Heritage.pdf

- Eurostat, (2024), *EU tourism nights increase at the beginning of 2024*, Eurostat. Retrieved from: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/ddn-20240607-1>
- Fes N., (2024), *Overtourism Index - New Tool to Fight Destination Overload*, Tourism Review - September 16, 2024, Retrieved from: <https://tourismanalytics.com/blog-posts/overtourism-index-new-tool-to-fight-destination-overload>
- ICCROM / International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property, (2019), *SDG 8.9: Promote Beneficial and Sustainable Tourism* Retrieved from: <https://ocm.iccrom.org/sdgs/sdg-8-decent-work-and-economic-growth/sdg-89-promote-beneficial-and-sustainable-tourism>
- Ministers for Spatial Planning - EU. (2020). *Territorial Agenda 2030 - A future for all places. Informal meeting of Ministers responsible for Spatial Planning and Territorial Development and/or Territorial Cohesion* 1 December 2020, Germany. Lisboa: Directorate-General for Territory (DGT).
- Ministers on Urban Matters - EU. (2020). *The New Leipzig Charter - The transformative power of cities for the common good* - Adopted at the Informal Ministerial Meeting on 30 November 2020. German Presidency of the Council of the EU www.bmi.bund.de.
- Money-tourism, (2024), *Και εγένετο ο πρώτος δείκτης υπερτουρισμού*, Money-tourism Retrieved from: <https://money-tourism.gr/megali-taxidiotiki-platforma-quot-kovei-quot-dyo-dimofili-ellinika-nisia-to-programma-tis-aitia-o-ypertourismos/>
- Lampropoulos V, Panagiotopoulou M, Stratigea A. (2021), *Assessing the Performance of Current Strategic Policy Directions towards Unfolding the Potential of the Culture–Tourism Nexus in the Greek Territory*. Heritage. 2021; 4(4):3157-3185. <https://doi.org/10.3390/heritage4040177>
- Norman, M., (2024), *Athens Tourism Not Viable, Claims Mayor*, Greek news network GreekReporter.com Retrieved from: <https://greekreporter.com/2024/07/10/athens-tourism-not-viable/#:~:text=The%20Mayor%20of%20Athens%20has,euros%20to%20the%20local%20economy>
- Roland Berger and Evaneos, (2024), *Overtourism Index*, (slides), Roland Berger and Evaneos Retrieved from: https://issuu.com/evaneos/docs/pr_overtourism_index_-_eng?fr=sMjZkMzc3NDU0NTI
- Stefanou J. and Mitoula R., (2024) *Global Goal 11 for sustainable city development* in Conference: 1st Open-Air Cities International Conference: Local and Regional Sustainable Development and Urban Reconstruction, 16-18 February 2024, Open-Air Cities Institute: Athens, ISBN: 9786188707009
- United Nations (UN) / Department of Economic and Social Affairs, (2024), *Sustainable tourism*. Retrieved from: <https://sdgs.un.org/topics/sustainable-tourism>